

Zofia Bizan

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

zofiabizan@gmail.com

**WIZJE PAŃSTWA I SPOŁECZEŃSTWA
W DOKUMENTACH PROGRAMOWYCH
DEKABRYSTÓW – ANALIZA PORÓWNAWCZA
„ROSYJSKIEJ PRAWDY” PAWŁA PESTELA
I „PROJEKTU KONSTYTUCYJNEGO” NIKITY
MURAWJOWA**

**Visions of the state and society in the program
documents of the Decabrists – a comparative
analysis of Pavel Pestel’s “Russian Truth” and Nikita
Muravyov’s “Constitutional Project”**

Summary

The purpose of the article is a comparative analysis of program documents in two decabrist organizations – Nikita Muravyov’s “Constitutional Project” and Pavel Pestel’s “Russian Truth”. The texts are placed in historical, philosophical and biographical contexts. Comparative analysis consists of: contents of introductions, visions of the political system, the administrative division, organization of society, the approaches to the national question, and references to history and philosophy. The analysis was based on source texts and scientific studies.

Keywords: decabrists, Russia, Pavel Pestel, Nikita Muravyov, state, society.

Wstęp

Lata dwudzieste XIX wieku były dla Rosji czasem przełomowych przeobrażeń. Po ostatecznym pokonaniu Napoleona w czerwcu 1815 roku, w Europie wykształcił się nowy porządek, który opierał się na dorobku kongresu wiedeńskiego. Imperium Rosyjskie, jako jedno z autorów tego systemu, stało się w tamtym czasie odpowiedzialne za ustabilizowanie sytuacji i utrzymanie porządku na Starym Kontynencie. Było też inicjatorem Świętego Przymierza - specjalnego porozumienia z Prusami oraz Austrią, mającego na celu dbanie o realizację założeń systemu wiedeńskiego, a także promocję wartości chrześcijańskich. Z tego powodu w latach dwudziestych i trzydziestych XIX wieku Rosja coraz częściej musiała interweniować przeciwko ruchom rewolucyjnym i narodowowyzwoleńczym na kontynencie. Po 1815 roku pod panowaniem Imperium Rosyjskiego znalazły się nowe terytoria – Królestwo Polskie oraz Wielkie Księstwo Finlandii.

Ponadto bardzo wiele zmieniło się wówczas w sytuacji wewnętrznej państwa. Po zakończeniu walk w ramach VII koalicji antyfrancuskiej do Rosji powrócili młodzi oficerowie, którzy w ciągu ostatnich kilku lat brali udział w wojnach napoleońskich. Na własne oczy widzieli, jak wyglądają ustroje i kultura polityczna w państwach Europy Zachodniej. Dorobek Wielkiej Rewolucji Francuskiej, upowszechniony na kontynencie za sprawą Napoleona, czy też prawodawstwo angielskie lub brak pańszczyzny, wywarły na rosyjskich oficerach bardzo duże wrażenie. Po skonfrontowaniu tych idei z sytuacją polityczną, społeczną i ekonomiczną carskiej Rosji poczuli oni silną potrzebę wprowadzenia w swojej ojczyźnie poważnych systemowych zmian.

Początkowo duże nadzieje wiązano z postacią cara Aleksandra I, który w pierwszych latach panowania zasłynął z umiarkowanie liberalnych reform. Szybko okazało się jednak, że po kongresie wiedeńskim władca zaczął stopniowo zmieniać kurs polityki wewnętrznej. W jego działaniach dało się zauważyć skłonności do reakcji i mistycyzmu, a jego najbliższym współpracownikiem został apodyktyczny służbista Aleksiej Arakczjew¹. Młodzi weterani wojen napoleońskich poczuli wówczas, że, aby odmienić Rosję, muszą zacząć działać samodzielnie. Z tego powodu w latach dwudziestych XIX wieku w Imperium Rosyjskim zaczęły pojawiać się organizacje spiskowe, które później ewoluowały w ruch dekabrystów. Warto dodać, że jego nazwa pochodzi od rosyjskiej wersji słowa grudzień, ponieważ to wtedy część spiskowców przygotowała powstanie w Sankt Petersburgu.

¹ A. Andrusiewicz, *Trzeci Rzym. Z dziejów rosyjskiego nacjonalizmu*, Kraków 2019, s. 341–346.

Choć działalność dekabrystów zakończyła się klęską dwóch wystąpień zbrojnych, a także serią śledztw, zsyłek i represji, to działacze ruchu pozostawili po sobie istotne dokumenty programowe. Zawarli w nich wizję przejęcia władzy i mających po tym nastąpić reform. Najważniejszymi dokumentami dekabrystów są „Rosyjska Prawda” autorstwa Pawła Pestela oraz „Projekt Konstytucyjny” Nikity Murawjowa. Choć oba manifesty należą do przedstawicieli tego samego ruchu, prezentują inny pogląd na przyszłość Imperium Rosyjskiego. Wynika to z faktu, iż dekabryści w pewnym momencie swojej ewolucji rozpadli się na dwa zasadnicze nurty: Towarzystwo Południowe pod wodzą Pestela oraz Towarzystwo Północne z Murawjowem na czele.

Każdy z nurtów inaczej zinterpretował lekcję płynącą dla Rosji z rewolucji francuskiej oraz wojen napoleońskich. Każdy w inny sposób chciał zmieniać ojczyznę. Podobne inspiracje ewoluowały w dwie odmienne koncepcje polityczne, z których każda stała się świadectwem myśli politycznej rosyjskich organizacji spiskowych na początku XIX wieku.

Dlatego celem tego artykułu jest zestawienie ze sobą „Rosyjskiej Prawdy” Pawła Pestela oraz „Projektu Konstytucyjnego” Nikity Murawjowa, a także określenie różnic oraz podobieństw między tekstami i umieszczenie ich w kontekście historycznym. Oba dokumenty zostały porównane pod względem treści wstępu, wizji ustroju politycznego, podziału administracyjnego, organizacji społeczeństwa, a także podejścia do kwestii narodowej oraz odwołań do historii i myśli filozoficznej.

W pracy zastosowana została metoda analizy treści – zarówno źródeł historycznych, jakimi są oba dokumenty programowe dekabrystów, jak i naukowych komentarzy do tych tekstów. Do zestawienia ze sobą postulatów politycznych, kontekstów biograficznych, tła historycznego oraz genezy powstania omawianych dokumentów, wykorzystana została metoda komparatywna. Natomiast do interpretacji ich treści w kontekście historycznym posłużyła metoda narracyjna.

Źródła wykorzystanie przy tworzeniu artykułu to przede wszystkim wspomniane już dwa dokumenty programowe czołowych przedstawicieli ruchu dekabrystów. Wykorzystane zostały również monografie dotyczące historii Rosji, a także artykuły naukowe na temat historii, działaczy czy też myśli politycznej dekabrystów.

Geneza ruchu dekabrystów

Pierwszą organizacją spiskową, w której możemy doszukiwać się genezy ruchu dekabrystów, był Zakon Rycerzy Rosyjskich. Istniał w latach 1815–1817, a jego głównym inicjatorem był hrabia Michaił Orłow, weteran wojen napoleońskich

w stopniu generała dywizji. Domagał się przeprowadzenia liberalnych przemian w państwie, w tym wprowadzenia konstytucji, zniesienia pańszczyzny czy gwarancji wolności prasy. Co ciekawe, podczas gdy hrabia zajmował się konstruowaniem programu reform, jego brat, Aleksiej Orłow, budował lojalistyczną karierę najpierw u boku Wielkiego Księcia Konstantego, a następnie cara Mikołaja I. W 1825 roku podczas powstania dekabrystów w Sankt Petersburgu był jednym z dowódców sił rządowych². Warto również dodać, że w początkowym okresie działalności, do Zakonu dołączył Aleksander Benckendorff – późniejszy hrabia i szef żandarmerii Mikołaja I. Jego członkostwo w organizacji było jednak bardziej formalne, niż praktyczne³.

W tamtym okresie równolegle formowała się również Unia Zbawienia. Organizacja powstała w 1816 roku, a jej pełna nazwa brzmiała „Towarzystwo Prawdziwych i Wiernych Synów Ojczyzny”. W skład Unii Zbawienia weszli przyszli przywódcy właściwego ruchu dekabrystów – Nikita Murawjow, Paweł Pestel, Siergiej Trubecki. Dwaj ostatni byli autorami statutu organizacji, który postulował między innymi wprowadzenie konstytucji i zniesienie pańszczyzny⁴.

Postulaty polityczne obu wspomnianych organizacji były bardzo podobne. Nic zatem dziwnego, że w 1818 roku połączyły się one w jeden organizm – Unię Opieki Społecznej. Dzięki współpracy dwóch środowisk i dość dużemu rozgłosowi w społeczeństwie, udało się zgromadzić około dwustu członków w różnych regionach państwa – między innymi Petersburgu, Moskwie, Połtawie czy Tulczyńie⁵. Powstał także nowy statut. Tym razem była to „Zielona Księga”. Jej pierwsza część zawierała prawa i obowiązki członków, natomiast druga opisywała program polityczny. Oryginał drugiej części nie został jednak nigdy odnaleziony, a niektórzy dekabryści podważali nawet fakt jej istnienia w swoich wspomnieniach⁶.

Unia Opieki Społecznej była przełomem w historii rozwoju rosyjskich organizacji spiskowych na początku XIX wieku. W pewnym momencie stała się nawet przedmiotem śledztwa władz carskich. W 1821 roku car Aleksander I otrzymał dwa raporty na temat organizacji spiskowych w państwie⁷. Autorem pierwszego z nich był dowódca Korpusu Gwardii Ilarion Wasiliczkow. Natomiast autorem

² *Словар' russkich generalov, učastnikov boevych dejstvij protiv armii Napoleona Bonaparta v 1812–1815*, [in:] „Rossijskij Archiv: Istorija Otečestva v svidetel'stvach i dokumentach XVIII–XX”. t. 7, Moskva 1996, s. 499–500.

³ Ibidem, s. 315–316.

⁴ L. Bazyłow, P. Wieczorkiewicz, *Historia Rosji*, Wrocław 2005, s. 205–206.

⁵ L. Trzebska, *Z dziejów Rosji do roku 1917*, Warszawa 1995, s. 117.

⁶ V. Parasmov, *Ustav sojuza blagodenstwija i literaturnyj kanon*, Tartu 2011, s. 311.

⁷ A. Ščerbakov, *Dekabristy. Bespredel po-russki*, Moskwa 2010, s. 81.

drugiego dokumentu był wspomniany już Benckendorff – zaledwie pięć lat po epizodzie udziału w Zakonie Rycerzy Rosyjskich zmienił front i od tamtej pory do końca życia pozostał wierny władzy.

Jednak ku zdziwieniu Benckendorffa, car zignorował raporty i zdecydował, że nie wyciągnie żadnych konsekwencji wobec osób tam opisanych. Reakcja Aleksandra I ograniczyła się jedynie do wydania zakazu organizacji masońskich i utworzenia jednostki tajnej policji, która miała działać przy Korpusie Gwardii⁸.

Zupełnie inaczej do prowadzonych śledztw podeszli członkowie Unii Opieki Społecznej. W 1821 roku przywódcy organizacji zebrali się na zjeździe w Moskwie. W rezultacie doszło do rozwiązania Unii, a jej członkowie zdecydowali się na jakiś czas zawiesić aktywność, aby przeczekać dochodzenia i ponownie się zrzeszyć, gdy sytuacja na to pozwoli. Zamierzenia te nigdy nie weszły w życie. W roku, w którym odbył się ostatni zjazd Unii Opieki Społecznej, wykształciły się nowe organizacje – Towarzystwo Północne oraz Towarzystwo Południowe. Wraz z ich powstaniem, możemy mówić o właściwym ruchu dekabrystów⁹.

Historia powstania dokumentów programowych

Towarzystwo Północne, mające swoją siedzibę w Petersburgu, zostało założone przez Nikitę Murawjowa, młodego weterana wojen napoleońskich, który pełnił wówczas służbę w Sztapie Generalnym. Do jego najbliższych współpracowników w nowej formacji należeli książę Siergiej Trubecki, poeta Konstanty Rylejew i Aleksander Bestużew¹⁰. Organizacja funkcjonowała w drodze tajnych spotkań w prywatnych domach. Na jej czele stała Najwyższa Duma – rada dbająca o sprawne funkcjonowanie i klasyfikację członków. W pewnym momencie wprowadziła ona specjalny podział na dwie kategorie - osoby z pełnymi prawami w organizacji, które cieszyły się zaufaniem przywódców, a także te o niepełnym statusie, które niedawno dołączyły, a ich wiarygodność nie została zweryfikowana¹¹.

Dokumentem programowym Towarzystwa Północnego był wspomniany już „Projekt Konstytucyjny” autorstwa Nikity Murawjowa. Powstał w latach 1822–1825 i choć nigdy nie został oficjalnie przegłosowany, był powszechnie znany i uznawany przez wszystkich członków. Pierwsza wersja tego dokumentu

⁸ M. Abassy, *Dekabryzm w świetle słów-kluczy w dokumentach programowych i poezji członków tajnych stowarzyszeń*, „Slavia Orientalis” t. 42, Kraków 2013, s. 373.

⁹ Ibidem, s. 374.

¹⁰ L. Bazyłow, P. Wiczorkiewicz, *Historia...*, s. 205–206.

¹¹ V. Klučevskij, *Russkaja istorija*, Moskwa 2008, s. 874.

powstała w Mińsku na przełomie 1821 i 1822 roku, gdy Murawjow pełnił służbę wojskową na tamtym obszarze¹². Po powstaniu odnaleziono ją w rzeczach osobistych Trubeckiego. Pierwsza wersja składała się ze wstępu oraz trzynastu rozdziałów. Została jednak skrytykowana przez środowiska spiskowe. Zarzucano jej pomijanie istotnych kwestii, takich jak wymiar sprawiedliwości czy władza wykonawcza, a także zauważano wiele niejasności, zwłaszcza w odniesieniu do praw i obowiązków obywateli¹³.

W odpowiedzi na falę krytyki i dyskusji w Towarzystwie Północnym, Murawjow opracował w latach 1823-1824 drugą wersję „Projektu Konstytucyjnego”. Jej oryginał nie zachował się do naszych czasów – dysponujemy jedynie kopią wykonaną przez Iwana Puszczyzna¹⁴. Tym razem autor usunął wstęp i zmienił nieco treść dotyczącą podziału administracyjnego przyszłego państwa. Cały czas brakowało jednak odniesień do reformy sądownictwa, a członkowie Towarzystwa Północnego ponownie zaczęli głosić krytyczne komentarze i nawoływać do edycji poszczególnych rozdziałów¹⁵.

Ostatecznie powstała także trzecia wersja dokumentu. Została jednak opracowana w 1826 roku, a zatem tuż po klęsce powstania dekabrystów, w czasie gdy Murawjow był osadzony w Twierdzy Piotra i Pawła w Petersburgu. Ostatnie wydanie „Projektu Konstytucyjnego” znajduje się dziś w Archiwum Państwowym Federacji Rosyjskiej. W omawianej wersji pojawił się dość obszerny opis reform sądownictwa, który dopełnił dorobek myśli politycznej autora¹⁶.

Nikita Murawjow tworząc dokument programowy dla Towarzystwa Północnego, czerpał przede wszystkim z ideologii oświecenia. We współczesnej historiografii do najważniejszych inspiracji autora zalicza się konstytucję Stanów Zjednoczonych z 1787 roku i konstytucję Francji z 1791 roku. Duże znaczenie miały również teksty polityczne Monteskiusza i Katarzyny II, opracowania ekonomiczne Davida Ricardo, czy też analiza dziejów Imperium Rosyjskiego

¹² B. Mucha, *Dekabryści*, Warszawa 1979, s. 68.

¹³ S. Trubeckoj, *Materialy o žizni i revoljucionnoj dejatel'nosti*, ed. P. Pavlova, Irkuck 1983, s. 71–80.

¹⁴ *Konstitucija N.M. Murav'eva, khranivšajasja v bumagach I.I. Puščina*, https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5400/#sub_para_N_30001 [02.01.2025].

¹⁵ N. Družinin, *Izbrannye trudy. Revoljucionnoe dviżenie v Rossii v XIX v.*, Moskwa 1985, s. 268–275.

¹⁶ *Konstitucija... napisannaja ego rukoju v kazemate kreposti i predstavlennaja pri otvetach*, cz. 5, 8, 9.

autorstwa Nikołaja Karamzina¹⁷. Tekst Murawjowa można zatem uznać za syntezę europejskiego oświecenia z myślą i naukowym dorobkiem Rosji tamtego okresu. Biorąc pod uwagę długotrwałe dyskusje, jakie toczyły się wokół dokumentu w Towarzystwie Północnym, nie można go jednak w pełni uznać za wyraz poglądów całej organizacji.

Zupełnie inaczej potoczyła się historia drugiego odłamu, powstałego po rozpadzie Unii Ocalenia Publicznego. Towarzystwo Południowe oficjalnie powstało w 1821 roku, a jego siedziba znajdowała się w Tulczynie, jednej z dawnych siedzib Unii¹⁸. Natomiast generalny zakres aktywności obejmował tereny dzisiejszej Ukrainy, określanej w tamtym okresie mianem Małorosji¹⁹. Na czele organizacji stanął Paweł Pestel, weteran wojen napoleońskich w stopniu podpułkownika, członek loży masonskich, a także kierownik rosyjskiego wywiadu w czasie powstania greckiego, dokładniej z jego początkowej fazy w 1821 roku. Warto dodać, że za swoją działalność wywiadowczą w Grecji otrzymał stopień pułkownika²⁰. Według relacji najbliższego otoczenia, Pestel był bardzo inteligentny, umiał przemawiać i zjednywać sobie ludzi, a także posiadał wpływy i kontakty, które pozwoliły mu zbudować całą ideologię polityczną²¹.

Towarzystwo Południowe było zorganizowane w porządku corocznych zjazdów, na których podejmowano decyzje i wyznaczano zadania. W 1822 roku na jednym z takich spotkań doszło do oficjalnego zatwierdzenia powstania organizacji. Rok później wykształcił się podział na trzy oddziały – Pestel został wówczas przywódcą najważniejszej sekcji tulczyńskiej. Poza nią funkcjonowała także sekcja kamieńska z księciem Siergiejem Wołkońskim na czele, a także sekcja wasilkowska pod wodzą Siergieja Murawjowa-Apostoła²². Taki sposób funkcjonowania Towarzystwa Południowego różnił się od Towarzystwa Północnego, opartego na konspiracyjnych spotkaniach oraz na rządzie kilkusobowej rady. Wynikało to ze specyfiki regionu Małorosji. Obszar działalności był dość duży i słabo zaludniony, więc pewna autonomia poszczególnych sekcji i rzadsze spotkania generalne były w pełni uzasadnione.

¹⁷ S. Rubanik, *Gosudarstvenno-pravovye vozzrenija P.I. Pestelja i N.M. Murav'jova*, Moskwa 2009, s. 154–160.

¹⁸ N. Riasanovsky, M. Steinberg, *Historia Rosji*, Kraków 2009, s. 330.

¹⁹ *Mala Rus', Mala Rosija* [in:] *Encyklopedija ukraïnoznawstva* Lwów 2000, t. 4, s. 1447.

²⁰ A. Makarowa, M. Nieljubina, *Sud'by dekabristow: Pavel Pestel, Slegiej Murawjow-Apostol*, „Vestnik Magistratury”, nr 12–6, Moskwa 2022. s.73.

²¹ Ibidem, s. 73.

²² G. Kazmirchuk, M. Duka, *Rewolucja Dekabrystów na Ukrainie*, [in:] *Encyklopedia historii Ukrainy*, Kijów 2004, s. 311.

Należy dodać, że w czasie jednego ze zjazdów członkowie Towarzystwa Południowego zatwierdzili swój oficjalny program polityczny. Stała się nim „Rosyjska prawda”, a zatem manifest Pestela, którego pełen tytuł brzmiał „Zastrzeżona karta państwowa wielkiego narodu rosyjskiego, służąca jako testament ulepszenia Rosji i zawierająca właściwy porządek, zarówno dla ludu, jak i dla tymczasowego najwyższego rządu z władzą dyktatorską”²³. W przypadku historii powstania tego dokumentu istnieją wątpliwości. Przede wszystkim historykom trudno określić, w którym roku został napisany. Niektórzy twierdzą, że był to sam początek istnienia Towarzystwa Południowego, a zatem lata 1821–22²⁴. Istnieją też głosy, że „Rosyjska Prawda” powstała dopiero w 1823 roku, a rok później nadano jej nazwę.²⁵

Wiele niejasności wiąże się także z wydaniem i ostatecznym kształtem tekstu. Pierwsza wersja pochodzi z okresu przesłuchań Nikity Murawjowa w 1825 roku²⁶. Natomiast dwie pozostałe opracowano na podstawie zachowanych rękopisów Pestela. Na ich bazie, a także na podstawie zeznań dekabrystów, historycy stworzyli opracowania. Jedno z nich pochodzi z roku 1906 i jest dostępne w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Państwowego w Petersburgu. Jego autorami są historycy Iwan Szczegolew oraz Paweł Eliseevich²⁷.

Tytuł manifestu stanowi odwołanie do najstarszego rosyjskiego kodeksu prawnego z XI wieku, który nawiązywał do okresu panowania Jarosława Mądrego na Rusi Kijowskiej. Średniowieczny kodeks został odkryty w 1737 roku przez rosyjskiego historyka Witalija Tatiszczewa, więc jest to okres stosunkowo bliski działalności Pestela. Natomiast treść dokumentu Towarzystwa Południowego opiera się na filozofii oświecenia. Warto w tym kontekście wyróżnić traktaty Rousseau oraz Monteskiusza, zwłaszcza w odniesieniu do idei prawa naturalnego. Ponadto niektórzy historycy są zdania, że treść „Rosyjskiej Prawdy” była w dużym stopniu wzorowana na manifestach kordelierów²⁸, czyli francuskiej partii politycznej z okresu Wielkiej Rewolucji, na której czele stał Georges Danton.

Jak się zatem okazuje, już w kontekście historii powstawania obu dokumentów programowych można wyróżnić serię podobieństw i różnic. Przede wszystkim obie organizacje powstałe po rozpadzie Unii Ocalenia Publicznego rozwijały się w zupełnie innych warunkach, co wpłynęło na ich strukturę wewnętrzną.

²³ P. Pestel', *Russkaja pravda*, ed. I. Ščegolev, P. Eliseevič, Petersburg 1906.

²⁴ M. Nečkina, *Vosstanie dekabristov*, Moskwa 1950, s. 150–152.

²⁵ B. Mucha, *Dekabryści*, Warszawa 1979, s. 73.

²⁶ M. Nečkina, *Vosstanie...*, s. 226.

²⁷ P. Pestel', *Russkaja...*

²⁸ N. Lebedev, *Pestel – ideolog i przywódca dekabrystów*, Moskwa 1972, s. 343.

Z jednej strony Towarzystwo Północne, oparte na radzie przywódców i konspiracyjnych spotkaniach, a z drugiej Towarzystwo Południowe, podzielone na sekcje z corocznymi zjazdami przywódców. Istotnym aspektem jest również kwestia pozycji dokumentu programowego w organizacji – na Północny był to raczej nieoficjalny dokument, podczas gdy na Południu poddano go pod głosowanie i oficjalnie uznano za manifest polityczny. Warto wspomnieć, że „Rosyjska Prawda” w swojej nazwie i treści o wiele bardziej nawiązywała do rosyjskiej tradycji i historii, niż „Projekt Konstytucyjny”, w którym dominowały odwołania oświeceniowe.

Tym, co łączy genezę obu dokumentów, jest z pewnością wojskowa przeszłość autorów, którzy brali udział w wojnach napoleońskich i właśnie na tamtych doświadczeniach oparli znaczną część swoich poglądów politycznych.

Analiza porównawcza postulatów politycznych w obu dokumentach

Zarówno „Rosyjska Prawda” jak i „Projekt Konstytucyjny” zawierają w sobie kompleksową wizję porządku politycznego, społecznego i ekonomicznego państwa, a autorzy obu dokumentów przyjęli ten sam schemat przedstawiania swoich postulatów. Na początku umieścili wstęp, w którym opisują teoretyczne podstawy dalszych rozważań, odwołując się do teorii filozoficznych, uzasadniając konieczność reform sytuacją geopolityczną, a także nawiązując do rosyjskiej religii i historii. Natomiast właściwą część manifestu podzielili na rozdziały, z których każdy porusza określone zagadnienie.

Analizę porównawczą tekstów warto zatem zacząć od przyjrzenia się fragmentom, pełniącym rolę wstępu. W przypadku „Projektu Konstytucyjnego” treść wprowadzenia pozostała taka sama we wszystkich wersjach dokumentu. Nikita Murawjow oparł swój manifest na koncepcji prawa naturalnego, sygnalizując tym samym, że w wizji reform Towarzystwa Północnego znaczącą rolę odgrywać będą kwestie związane z obiektywną naturą człowieka i społeczeństwa, niezależną od uznania przez władzę²⁹. Tego rodzaju odwołania, zawarte już we wstępie, stanowią także wyraz chęci zbliżenia Rosji do Zachodu. Dobrze obrazuje to zdanie: „Wszystkie narody europejskie osiągają prawa i wolność. Naród

²⁹ *Prawo naturalne*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/prawo-natury;4009640.html> [01.01.2025].

rosyjski zasługuje na jedno i drugie bardziej niż oni wszyscy³⁰. Co więcej, Murawjow rozpoczął swój „Projekt Konstytucyjny” od krytyki autorytaryzmu, pisząc, że ten rodzaj sprawowania władzy „nie zgadza się z zasadami naszej świętej wiary ani z zasadami zdrowego rozsądku”³¹. Jednocześnie zaproponował rozwiązanie w postaci oparcia ustroju na federalizmie i szerokich kompetencjach władz lokalnych, pozostawiając władzy centralnej tylko te kompetencje, które dotyczyłyby całego państwa. Założenie to jest później konsekwentnie rozwijane w dalszych rozdziałach.

We wstępie „Rosyjskiej Prawdy” również możemy znaleźć wyjaśnienie podstaw teoretycznych. Paweł Pestel uzasadnił swoje postulaty teorią umowy społecznej Rousseau i w oparciu o nią zdefiniował społeczeństwo jako stowarzyszenie osób skoncentrowanych na osiągnięciu określonych celów³². Ponadto we wprowadzeniu opisano także pogląd na prawidłowe działanie państwa. Zdaniem Pestela rząd powinien skupić się na zapewnieniu dobrobytu społeczeństwa, a także na ochronie życia obywateli. W „Rosyjskiej Prawdzie” nie zabrakło także nawiązań do prawa naturalnego. Zaraz po opisie działania władz autor zastrzega, że powinny one działać zgodnie z „prawami duchowymi i prawami naturalnymi”³³. Aby zbudować państwo oparte na tych zasadach, Pestel już we wstępie postuluje stworzenie Tymczasowego Rządu Naczelnego, który na czas obalania „jarzma autorytaryzmu i bezprawia”³⁴ posiadłby władzę dyktatorską z jednoczesnym zastrzeżeniem, że nie odstąpiłby od postulatów zawartych w „Rosyjskiej Prawdzie”.

Wprowadzenia do obu manifestów są zatem do siebie względnie podobne. W obu występują szerokie odwołania do filozofii oświecenia, a także pojawiają się wstępne wzmianki o tym, jak powinny wyglądać reformy państwa. Jednocześnie już na pierwszych stronach można znaleźć zdania, świadczące o tym, jak różne okażą się poglądy obu ugrupowań. „Projekt Konstytucyjny” jawi się jako bardziej umiarkowany, ponieważ swoją krytykę obecnego ustroju carskiej Rosji opiera na wzorach europejskich czy też na odwołaniach do religii i uczuć patriotycznych. „Rosyjska Prawda” natomiast zawiera w sobie bardziej radykalne sformułowania o autorytarnym jarzmie i potrzebie powołania dyktatorskiej władzy, aby zwalczyć bezprawie.

³⁰ *Konstitucija... , Tekst, najdenyj v bumagach S. P. Trubeckogo*, wstęp.

³¹ *Ibidem*, wstęp.

³² P. Pestel', *Russkaja...*, wstęp, cz. 1.

³³ *Ibidem*, wstęp, cz. 6.

³⁴ *Ibidem*, wstęp, cz. 11.

Różnice między oboma tekstami pogłębiają się jeszcze bardziej, gdy przyjrzymy się koncepcjom ustroju politycznego państwa. Z „Projektu Konstytucyjnego” wyłania się organizacja władz oparta na zasadzie trójpodziału Monteskiusza, przy jednoczesnym zachowaniu monarchii. Rosja miałaby stać się monarchią konstytucyjną, gdzie car pełniłby władzę wykonawczą jako „najwyższy urzędnik”³⁵, a tron byłby dziedziczony tylko w linii męskiej. Ponadto posiadałby stałą pensję. Początkowo Murawjow postulował, że status władcy nie różniłby się niczym od reszty obywateli, jednak w trzeciej wersji manifestu pojawiła się wzmianka o sakralnym charakterze władzy carskiej. Władca pełniłby głównie funkcje reprezentacyjne i te związane z polityką zagraniczną, a inne kompetencje dzieliłby z pozostałymi filarami władzy. Warto tutaj zaznaczyć, że ostateczna koncepcja władzy wykonawczej wykształciła się dopiero w drugiej wersji dokumentu pod wpływem dyskusji w Towarzystwie Północnym – wcześniej autor postulował, że Rosja byłaby monarchią elekcyjną³⁶. Władza ustawodawcza natomiast należałaby do dwuizbowego Zgromadzenia Ustawodawczego, które obradowałoby w porządku rocznych sesji w sposób jawny. Murawjow zakładał, że wybory będą opatrzone cenzusem wieku i majątku. Warto dodać, że wysoki cenzus majątkowy był charakterystyczną cechą ideologii Towarzystwa Północnego³⁷. Trzeci filar władzy, a zatem sądownictwo, byłoby w pełni oddzielone od administracji i opierałoby się na jawności, kontradiktoryjności i nieusuwalności. Same sądy zostałyby podzielone na sądy sumienia, sądy okręgowe i Sąd Najwyższy³⁸.

Towarzystwo Południowe wykluczało utrzymanie monarchii. W „Rosyjskiej Prawdzie” zawarto wizję Rosji jako republiki. Władza wykonawcza należałaby do pięćoosobowej Dumy Państwowej z coroczną wymianą jednego członka. Do jej kompetencji należałoby kontrolowanie ministerstw, prowadzenie negocjacji i wojny z jednoczesnym ograniczeniem prawa do jej wypowiedzania. Władzę ustawodawczą miałyby jednoizbowe Zgromadzenie Ludowe wybierane w wyborach powszechnych. Pestel nie zakładał wprowadzenia cenzusu majątkowego – prawo wyborcze mieliby wszyscy mężczyźni po ukończeniu 20 roku życia³⁹. Zgromadzenie, oprócz kompetencji ustawodawczych, miałoby prawo wypowiedzania wojny, a także wybierałoby skład Dumy Państwowej. Ponadto

³⁵ *Konstitucija... khranivšajasja v bumagach I. I. Puščina*, rozdział X, cz. 1.

³⁶ N. Drużynin, *Izbrannye...*, s. 130.

³⁷ B. Mucha, *Dekabryści*, Warszawa 1979, s. 68.

³⁸ *Konstitucija... , napisannaja ego rukoju v kazemate kreposti i predstavlenaja pri otvetach* cz. 8, 9.

³⁹ B. Mucha, *Dekabryści*, Warszawa 1979, s. 74.

Pestel wyróżnił dodatkowy organ określany mianem władzy nadzorczej. W tym kontekście można doszukiwać się zastosowania koncepcji wielopodziału władzy, postulowanego m.in. przez Johna Locke'a⁴⁰. Organem nadzorczym byłaby Rada Najwyższa z członkami dożywotnio wybranymi przez Zgromadzenie. W „Rosyjskiej Prawdzie” brakuje jednak opisu przyszłego systemu sądownictwa. Pestel wspomina jedynie, że prawo powinno być takie samo na obszarze całego państwa, a także pisze o tym, że Rada Najwyższa miałaby розміścić w każdym z ministerstw prokuratorów generalnych. Do ich kompetencji należałoby stawianie urzędników łamiących prawo przed sądem⁴¹.

Jak się zatem okazuje, koncepcja ustrojowa Murawjowa stała w całkowitej sprzeczności do wizji Pestela. Przywódca Towarzystwa Północnego dążył do wprowadzenia monarchii konstytucyjnej, gdzie władza cara byłaby ograniczona przez parlament, na którego skład wpływały cenzusy. Ideolog Towarzystwa Południowego natomiast chciał republikańskiej organizacji władzy, całkowitej likwidacji monarchii i odejścia od cenzusu majątkowego. Różnice te były nie do pogodzenia, co uzasadnia fakt rozpadu Unii.

Porównując dokumenty, warto też zwrócić uwagę na koncepcje podziału administracyjnego. W pierwszym rozdziale „Projektu Konstytucyjnego” możemy przeczytać, że „rząd Rosji jest ustawowy i związkowy”⁴², co oznacza, że Murawjow postulował utworzenie państwa federacyjnego. Ponadto w czwartym i szóstym rozdziale zawarto szczegółowy opis części składowych federacji. Rosja byłaby podzielona na czternaście państw i dwa regiony, a te z kolei na powiaty, miasta i gminy. Murawjow nie określił, czym dokładnie różniłyby się państwa od regionów. Co więcej, w drugiej wersji manifestu dokonał zmiany i ograniczył liczbę państw do trzynastu. Jednocześnie zastrzegł, że w każdym z nich rządy lokalne będą opierać się na zasadzie trójpodziału władzy. Warto dodać, że według „Projektu Konstytucyjnego” nową stolicą państwa miał być Nowogród.

W przeciwieństwie do federalnej koncepcji Murawjowa, Pestel zakładał, że Rosja byłaby państwem unitarnym o scentralizowanym systemie zarządzania, a władza byłaby sprawowana tak samo, bez względu na narodowość poddanych. Państwo miało być podzielone na dziesięć obwodów, z których wyróżniono województwa, powiaty i gminy⁴³. Analogicznie do „Projektu Konstytucyjnego”, „Rosyjska Prawda” mówi o Nowogrodzie jako przyszłej stolicy. Autor uzasadnił

⁴⁰ L. Dubel, *Historia doktryn politycznych i prawnych do schyłku XX wieku*, Warszawa 2007, s. 235–241.

⁴¹ M. Nečkina, *Vosstanie...*, s. 214–215.

⁴² *Konstitucija...*, *Tekst, najdenennyj v bumagach S.P. Trubeckogo*, rozdział 1.

⁴³ P. Pestel', *Russkaja...*, rozdział 2, cz. 5.

ten wybór centralnym położeniem miasta, a także jego historyczną rolę⁴⁴. Zdaniem Pestela granice powinny być ukształtowane zgodnie z dwoma zasadami: pomyślności dla Rosji oraz zasadą narodowości. Znaczenie tej pierwszej dobrze wyjaśnił prof. Bolesław Mucha, pisząc, że autor omawianego manifestu „wychodził z założenia, że plemiona, które nigdy nie posiadały suwerenności politycznej i należały do Rosji nie są w stanie utworzyć własnych państw”⁴⁵. Zasada narodowości natomiast mówiła o tym, że narody, posiadające tradycję państwową mogą liczyć na niepodległość. Pestel zakładał zastosowanie tej reguły na przykład wobec Polaków, ale bez naruszania żadnego z rosyjskich interesów.⁴⁶

Wizja federalnej monarchii konstytucyjnej Murawjowa była więc nie do pogodzenia z założeniem unitarnej republiki Pestela. Jedynymi punktami wspólnymi między obiema koncepcjami podziału administracyjnego Rosji są rozwijane struktury samorządowe oraz założenie przeniesienia stolicy państwa do Nowogrodu.

Kolejnym aspektem, który warto porównać, jest podejście obu autorów do rosyjskiej struktury społecznej. W „Projekcie Konstytucyjnym” zawarto definicje obywatelstwa, które określono jako „prawo do udziału w administracji publicznej w sposób pośredni lub bezpośredni”⁴⁷. Warunkami uzyskania obywatelstwa miałyby być ukończenie dwudziestego pierwszego roku życia, stałe zamieszkanie w Rosji, pełnia praw publicznych, umiejętność pisanie i czytania, zdrowie psychiczne oraz, co warto podkreślić, posiadanie określonego majątku⁴⁸. W myśli politycznej Murawjowa społeczeństwo można było zatem podzielić pod względem obywatelstwa pojmowanego jako możliwość partycypacji w życiu publicznym. Pozostałe podziały klasowe Murawjow wykluczył. Warto dodać, że „Projekt Konstytucyjny” zakładał zlikwidowanie cechów i Tabeli rang z czasów Piotra Wielkiego. Murawjow postulował także uwłaszczenie chłopów, uzasadniając to wiarą chrześcijańską i równością ludzi przed Bogiem. Chciał jednak, aby uwolnieni chłopci płacili odszkodowania swoim dawnym panom⁴⁹.

Zupełnie inną koncepcję prezentuje „Rosyjska Prawda”. Pestel postulował równość obywateli wobec prawa. Krytykował również sztuczne tworzenie podziałów, pisząc, że „różnice naruszają dobre relacje pomiędzy obywatelami,

⁴⁴ Ibidem, rozdział 1, cz. 6.

⁴⁵ B. Mucha, *Dekabryści*, Warszawa 1979, s. 74.

⁴⁶ P. Pestel', *Russkaja...*, rozdział 1, cz. 3.

⁴⁷ *Konstitucija...*, *Tekst, najdenennyj v bumagach S. P. Trubeckogo*, rozdział 2.

⁴⁸ Ibidem, rozdział 2.

⁴⁹ Ibidem, rozdział 3.

dzieląc ich na kilka działów mających zupełnie inne typy i korzyści⁵⁰. Jednocześnie wyróżnił dwanaście klas społecznych już istniejących w państwie i w drugim rozdziale swojego manifestu szczegółowo omówił każdą z nich. Postulował na przykład zlikwidowanie zwolnień podatkowych wobec szlachty i duchowieństwa oraz pełne podporządkowanie tych grup samorządom⁵¹. W kwestii uwłaszczenia chłopów w „Rosyjskiej Prawdzie” zawarto pewnego rodzaju syntezę teorii własności prywatnej i społecznej. Przy analizie tej koncepcji ponownie warto powołać się na słowa prof. Muchy, którego zdaniem Pestel chciał, aby „każdy człowiek miał prawo do działki ziemi zapewniającej mu minimum egzystencji, natomiast do nadmiaru bogactw miał prawo tylko ten, kto je wytworzył”⁵². Jednak mimo założenia, że każdy chłop powinien posiadać wolność i zdolność utrzymania się, Pestel nie chciał pozbawiać obszarników zysków z ich majątków. Zakładał zatem przyznanie jakiejś formy odszkodowania, ale nie sprecyzował, jak miałyby ona wyglądać⁵³.

Obie organizacje dekabrystów zakładały zatem uwłaszczenie chłopów, jednak mieli w tym kontekście różne motywacje. Murawjow wywodził ten postulat z wiary chrześcijańskiej, a Pestel z idei równości wszystkich wobec prawa. Różna była też ich ogólna wizja społeczeństwa. „Projekt Konstytucyjny” wprowadzał wyraźny podział pod względem obywatelstwa, a „Rosyjska Prawda” dążyła do likwidacji jakichkolwiek podziałów.

Warto także przyjrzeć się podejściu autorów do kwestii narodowości. Murawjow zakładał, że naród rosyjski powinien być źródłem władzy. Za Rosjan uważał rdzennych mieszkańców Rosji oraz pełnoletnie dzieci cudzoziemców, które urodziły się w Rosji i zadeklarowały chęć pozostania. Oprócz wolności słowa, handlu czy przemieszczania się, Rosjanie mieliby także obowiązki wobec państwa, w tym obowiązek przestrzegania prawa i obrony⁵⁴. Plemiona koczownicze nie zaliczały się do tej kategorii i były pozbawione praw obywatelskich. Podobnie traktowano cudzoziemców, jednak „Projekt Konstytucyjny” zakładał możliwość uzyskania przez nich obywatelstwa, ale tylko po współpracy z wymiarem sprawiedliwości i spełnieniu postawionych tam wymagań⁵⁵.

W „Rosyjskiej Prawdzie” również zawarto postulat umieszczenia narodu rosyjskiego w centrum życia politycznego. Pestel chciał jednak doprowadzić

⁵⁰ P. Pestel', *Russkaja...*, rozdział 3, cz. 2.

⁵¹ Ibidem, rozdział 3, cz. 6.

⁵² B. Mucha, *Dekabryści*, Warszawa 1979, s. 73.

⁵³ P. Pestel', *Russkaja...*, rozdział 3, cz. 12.

⁵⁴ *Konstitucija...*, *Tekst, najdenennyj v bumagach S.P. Trubeckogo*, rozdział 3.

⁵⁵ Ibidem, rozdział 2.

do intensywnej integracji wszystkich społeczności etnicznych zamieszkujących Rosję. Planował przeprowadzić ten proces w oparciu o „plemię słowiańskie”, jego kod kulturowy i tradycję. Oprócz promocji tych wartości, autor manifestu postulował także likwidację nazw innych plemion, wyrównanie poziomu ekonomicznego, a także nakazanie koczownikom osiedlenia się w określonym czasie⁵⁶. Co więcej, Pestel przywiązywał dużą wagę do zagadnienia ludności żydowskiej na terenie Rosji – postulował wykluczenie jej ze społeczeństwa albo wysiedlenie do Palestyny. W kwestii cudzoziemców zaproponował podział na dwie kategorie – tych, którzy osiedlili się na stałe i przysięgli wierność władzy, oraz tych, którzy tego nie zrobili. Obie grupy miały być objęte zasadą gościnności i ochroną z możliwością uzyskania obywatelstwa przez tych pierwszych⁵⁷.

Zatem, mimo że Murawjow postulował utworzenie federacji z szerokimi kompetencjami lokalnymi, to traktował rosyjskie społeczeństwo jak jeden, zróżnicowany naród. Zupełnie inaczej do tego tematu podszedł Pestel, który, w celu dopełnienia swojej unitarnej koncepcji państwa, zakładał całkowitą integrację społeczeństwa w jeden naród zorganizowany na wzór słowiański.

Podsumowanie

Po przeanalizowaniu historii powstania oraz treści manifestów programowych Towarzystwa Północnego i Towarzystwa Południowego, można stwierdzić, że choć obie organizacje wywodziły się z tych samych ruchów spiskowych, a Murawjow i Pestel inspirowali się tymi samymi ideami czy wydarzeniami, ich założenia bardzo się od siebie różnią. Wspólny dla obu autorów udział w wojnach napoleońskich oraz zafascynowanie filozofią oświecenia i organizacją ustroju państw Europy Zachodniej nie doprowadziły do powstania jednego zestawu postulatów, który zjednoczyłby ruch dekabrystów.

Jednym z czynników, który na to wpłynął, były inne uwarunkowania, w jakich działały oba Towarzystwa. Północne funkcjonowało w stolicy Imperium, co uzasadnia umiarkowaną krytykę monarchii oraz wprowadzenie cenzusu majątkowego, umacniającego pozycję arystokracji w życiu publicznym⁵⁸. Natomiast Towarzystwo Południowe, stacjonujące w Małorosji z dala od stolicy, jawi się jako bardziej radykalne i skupione na całkowitej przebudowie państwa w oparciu o równość społeczną.

⁵⁶ P. Pestel', *Russkaja...*, rozdział 2, cz. 9.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ B. Mucha, *Dekabryści*, Warszawa 1979, s. 74.

Kolejnym kontekstem, który uzasadnia tak duże różnice między omawianymi programami, są osobiste uwarunkowania przywódców. Podczas gdy Murawjow nie mógł przeformować swoich poglądów w organizacji i pod wpływem dyskusji z innymi członkami dwukrotnie wprowadzał poprawki, Pestel wykorzystał swoją charyzmę i zdolności przywódcze do przegłosowania swojej „Rosyjskiej Prawdy”. Taki charakter autora miał także wpływ na ogólny radykalizm poglądów Towarzystwa Południowego.

Natomiast zależności między tekstami, które warto szczególnie podkreślić, to przede wszystkim koncepcja ustroju politycznego państwa. Monarchia konstytucyjna i trójpodział władzy Murawjowa z jednej strony a republika i postulat wielopodziału władzy Pestela z drugiej. Na uwagę zasługują również różnice w wizjach ustroju terytorialnego. Podczas gdy „Projekt Konstytucyjny” zakładał federację, „Rosyjska Prawda” postulowała państwo unitarne.

Wspólny dla obu dokumentów jest natomiast pomysł stworzenia samorządów o szerokich kompetencjach. Za kolejne podobieństwo można uznać koncepcję uwłaszczenia chłopów z zachowaniem jakiejś formy odszkodowań dla właścicieli ziemskich. Jednocześnie na płaszczyźnie porządku społecznego istnieją także fundamentalne różnice związane między innymi z systemem przyznawania praw politycznych. Podobnie wygląda kontekst podejścia do narodowości. Co prawda, oba manifesty podobnie odnoszą się do cudzoziemców i możliwości nadania im obywatelstwa, ale ich ogólny stosunek do poziomu integracji narodu rosyjskiego jest całkowicie odmienny.

Jak się zatem okazuje, podobieństwa niektórych postulatów tracą znaczenie, gdy weźmiemy pod uwagę serię fundamentalnych różnic między oboma dokumentami. Manifesty programowe Towarzystw Północnego i Południowego są więc zupełnie odmiennymi koncepcjami, które łączą jedynie wspólne źródła oraz inspiracje.

Bibliografia

- Abassy M., *Dekabryzm w świetle słów-kluczy w dokumentach programowych i poezji członków tajnych stowarzyszeń*, „Slavia Orientalis” t. 42, Kraków 2013.
- Andrusiewicz A., *Trzeci Rzym. Z dziejów rosyjskiego nacjonalizmu*, Kraków 2019.
- Andrusiewicz A., *Złoty sen: Rosja XIX–XX wieku. Sprawy i ludzie*, Kraków 2016.
- Bazyłow L., Wieczorkiewicz P., *Historia Rosji*, Wrocław 2005.
- Dubel L., *Historia doktryn politycznych i prawnych do schyłku XX wieku*, Warszawa 2007.
- Drużinin N., *Izbrannye trudy. Revoljucionnoe dviżenie v Rossii v XIX v.*, Moskwa 1985.

- Klučevskij V., *Russkaja istorija*, Moskwa 2008.
- Lebedev N., *Pestel – ideolog i przywódca dekabrystów*, „Myśli”, 1972.
- Makarowa A., Nieljubina M., *Sud’by dekabristow: Pavel Pestel, Sergej Murawjow-Apostoł*, Mucha B., *Dekabryści*, Warszawa 1979.
- Nečkina M., *Vosstanie dekabristov*, Moskwa 1950.
- Parasmov V., *Ustav sojuza blagodenstwija i literaturnyj kanon*, Tartu 2011.
- Riasanovsky N., Steinberg M., *Historia Rosji*, Kraków 2009.
- Rubanik S., *Gosudarstvenno-pravovye vozzrenija P.I. Pestelja i N.M. Murav’jova*, Moskva 2009.
- Ščerbakov A., *Dekabristy. Bespredel po-russki*, Moskwa 2010.
- Trzebska L., *Z dziejów Rosji do roku 1917*, Warszawa 1995.
- „Vestnik Magistratury”, nr 12–6, Moskwa 2022.

Teksty źródłowe

- Konstitucija N. M. Murav’eva*, https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5400/#sub_para_N_30001 [02.01.2025].
- Pestel’ P., *Russkaja pravda*, ed. I. Ščegolev, P. Eliseevič, Petersburg 1906.
- Trubeckoj S., *Materialy o žizni i revoljucionnoj dejatel’nosti*, ed. P. Pavlova, Irkuck 1983.